

ZEYDİYYE, TEŞEKKÜL SÜRECİ VE FİKİRLERİ

Prof.Dr. Mehmet ATALAN¹

1. Ortaya Çıkışı

Zeydiyye, adını Zeyd b. Ali'den alan ve Şîî düşünce içerisinde erken dönemde ortaya çıkan siyasî-itikadî hareketlerden biridir. Bu mezhebin doğuşu, doğrudan doğruya Emevî iktidarına karşı gelişen muhalefet ortamı içerisinde değerlendirilmelidir. Nitekim Zeyd b. Ali'nin tarih sahnesine çıkışı, sadece bireysel bir iktidar talebiyle değil, aynı zamanda Ehl-i Beyt'in siyasal meşruiyetinin ve toplumsal konumunun yeniden tesisi yönündeki bir iddia ile bağlantılıdır.

Zeyd b. Ali'nin isyanına zemin hazırlayan başlıca etkenlerden biri, Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik ile arasında geçen ve kaynaklarda ayrıntılı biçimde aktarılan tartışmadır. Rivayetlere göre Zeyd, bazı meseleleri görüşmek üzere Hişam'ın huzuruna çıkmış; ancak burada hilafet iddiasında bulunduğu ima edilerek küçümsenmiş ve annesinin cariye oluşu üzerinden tahkir edilmiştir. Bunun üzerine Zeyd, soy bakımından imamete ehil olduğunu, ayrıca Ali b. Ebî Tâlib neslinden gelmesinin kendisine siyasî ve dinî meşruiyet kazandırdığını ileri sürerek kendisini savunmuştur. Bu olay, Emevî-Hâşimî çekişmesinin yalnızca siyasal değil, aynı zamanda sembolik ve soya dayalı bir meşruiyet mücadelesi biçiminde de tezahür ettiğini göstermektedir.

İsyanın ortaya çıkışında etkili olan ikinci önemli unsur, Ehl-i Beyt'in siyasî haklarının gasp edildiği yönündeki kanaattir. Özellikle Kerbelâ sonrası gelişen toplumsal hafıza, Alioğulları etrafında bir mağduriyet ve meşruiyet söylemi üretmiş; bu durum, Ehl-i Beyt mensuplarının toplum nezdindeki karizmatik konumunu daha da güçlendirmiştir. Zeyd b. Ali'nin bu ortamda imamet iddiasıyla öne çıkması, sadece şahsî bir çıkış değil, aynı zamanda Ehl-i Beyt'in yeniden siyasî özne hâline gelmesi çabası olarak okunmalıdır.

Üçüncü unsur ise, Kûfelilerin Zeyd'i isyana teşvik etmeleridir. Kûfe, erken dönem İslâm tarihinde muhalefet hareketlerinin yoğunlaştığı ve Alioğullarına yönelik sempati besleyen çevrelerin bulunduğu önemli bir merkezdir. Nitekim Zeyd, Kûfe'ye geldikten sonra halktan biat almış ve Emevî yönetimine karşı mücadele başlatmıştır. Ancak Kûfelilerin desteği, daha önce Hz. Hüseyin örneğinde olduğu gibi bu olayda da istikrarlı olmamış; isyan günü taraftarlarının önemli bir kısmı Zeyd'i yalnız bırakmıştır.

Zeyd b. Ali'nin imamet anlayışı, daha sonra onun adıyla anılacak olan Zeydiyye mezhebinin temel teorik çerçevesini oluşturmuştur. Buna göre hilafet ve imamet, Ali-Fatıma soyuna ait olmakla birlikte, bu mensubiyet tek başına yeterli değildir. İmam olacak kişinin aynı zamanda Kur'an ve sünnete bağlı, adaletli, zulme karşı mücadele eden ve gerektiğinde kılıçla ortaya çıkarak hakkını talep eden biri olması gerekir. Bu anlayış, imameti pasif bir soy mirası olmaktan çıkarıp aktif bir mücadele ve siyasal sorumluluk alanı hâline getirmektedir. Dolayısıyla Zeydiyye'nin imamet nazariyesi, hem Ehl-i Beyt merkezli oluşu hem de hurûcu şart koşması bakımından Şîî düşünce içinde özgün bir konuma sahiptir.

Bununla birlikte Zeyd'in 122/740 yılında Kûfe'de başlattığı isyan başarılı olamamış, taraftarlarının önemli bir kısmının dağılması sonucu zayıf düşmüş ve nihayet öldürülmüştür. Ancak onun başarısızlıkla sonuçlanan bu girişimi, tarihsel etkisi bakımından son derece önemli olmuş; hem Emevî karşıtı hareketlere ilham vermiş hem de daha sonraki dönemlerde siyasî ve itikadî yönleri bulunan bir mezhep olarak şekillenecek olan Zeydiyye'nin temelini oluşturmuştur.

¹ Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri İslam Mezhepleri Tarihi Öğretim Üyesi

Zeydiyye, adını Zeyd b. Ali'den alan ve Şîî düşünce içerisinde erken dönemde ortaya çıkan siyasî-itikadî bir harekettir. Mezhebin doğuşu, esas itibariyle Emevî yönetimine karşı gelişen siyasî muhalefetle ilişkilidir.

Zeyd b. Ali'nin isyanına yol açan başlıca sebepler şunlardır:

- Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik ile yaşadığı tartışma ve hakarete uğraması

- Ehl-i Beyt'in siyasal haklarının gasp edildiği düşüncesi
- Kûfelilerin onu isyana teşvik etmesi

Zeyd, hilafetin **Ali-Fatıma soyuna ait olduğu** görüşünü savunmuş ve imametin ancak:

- Kur'an ve sünnete bağlı
- Adaletli
- Zulme karşı mücadele eden

bir kimseye ait olabileceğini ifade etmiştir.

Ancak 122/740 yılında Kûfe'de başlattığı isyan, taraftarlarının büyük kısmının kendisini terk etmesi nedeniyle başarısız olmuş ve Zeyd öldürülmüştür.

2. Ortaya Çıkışın Temel Dinamikleri

Zeydiyye'nin ortaya çıkışında belirleyici olan başlıca unsurlar, temelde iki ana eksen etrafında şekillenmektedir. Bunlardan ilki, Ehl-i Beyt'in toplum içerisindeki konumu ile ilgilidir. Hz. Peygamber'in soyundan gelen kimselere duyulan derin saygı ve bağlılık, erken İslâm toplumunda güçlü bir meşruiyet kaynağı olarak işlev görmüştür. Bu bağlamda, özellikle Ali evladının sahip olduğu dinî ve ahlâkî otorite, onların siyasî liderlik iddialarını destekleyen önemli bir unsur hâline gelmiştir. Ehl-i Beyt mensuplarının toplum nezdindeki karizmatik konumu, sadece dinî bir aidiyetle sınırlı kalmayıp aynı zamanda siyasal beklentileri de besleyen bir faktör olarak öne çıkmıştır.

İkinci temel faktör ise, Emevî yönetimine karşı gelişen tepkilerdir. Emevî iktidarının meşruiyeti, özellikle hilafetin intikali meselesi üzerinden yoğun tartışmalara konu olmuş; bu durum, farklı toplumsal kesimlerde muhalif eğilimlerin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle Kerbelâ Olayı sonrasında oluşan kolektif travma, Ehl-i Beyt etrafında şekillenen muhalefet söylemini derinleştirmiştir. Bunun yanı sıra, Ehl-i Beyt mensuplarına yönelik baskı ve dışlayıcı politikalar, bu muhalefetin hem duygusal hem de ideolojik temellerini güçlendirmiştir.

Bu çerçevede Zeydiyye, yalnızca itikadî bir mezhep olarak değil, aynı zamanda belirli tarihsel ve siyasal koşulların ürünü olan bir muhalefet hareketi olarak değerlendirilmelidir. Dolayısıyla Zeydiyye'nin teşekkülü, dinî söylem ile siyasî mücadele arasındaki karşılıklı etkileşimin somut bir tezahürü niteliğindedir.

Zeydiyye'nin doğuşunda iki temel faktör belirleyici olmuştur:

a) Ehl-i Beyt'in Toplumsal Konumu

- Peygamber soyuna duyulan saygı
- Ali oğullarının karizmatik liderlik algısı

b) Emevî Yönetimine Tepki

- Siyasal meşruiyet tartışmaları
- Kerbelâ sonrası oluşan travma
- Ehl-i Beyt'e yönelik baskılar

Bu bağlamda Zeydiyye, sadece bir mezhep değil; aynı zamanda **siyasî muhalefet hareketi** olarak ortaya çıkmıştır.

3. Teşekkül Süreci

Zeydiyye'nin teşekkül süreci, Zeyd b. Ali ile başlayan ve yaklaşık bir asırlık zaman dilimine yayılan tarihsel bir gelişim sürecinin ürünüdür. Bu süreçte Zeydî düşünce,

başlangıçta siyasî bir hareket olarak ortaya çıkmış, zamanla itikadî ve kelimî boyutlar kazanarak mezhep hüviyetine doğru evrilmiştir.

3.1. İlk Dönem (Zeyd b. Ali ve Sonrası)

Zeyd b. Ali'nin Emevî yönetimine karşı gerçekleştirdiği isyan, Zeydiyye'nin temel düşünsel ve siyasî ilkelerinin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu isyan, yalnızca bir iktidar mücadelesi değil, aynı zamanda belirli dinî ve ahlâkî prensiplere dayanan bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede Zeyd'in hareketi şu temel esasları ortaya koymuştur:

- Ehl-i Beyt'e bağlılığın merkezî bir ilke olarak kabul edilmesi
- Zulme karşı aktif mücadeleyi ifade eden cihad anlayışı
- İmametın pasif bir hak değil, fiilî olarak talep edilmesi gereken bir görev olduğu (hurûc) düşüncesi

Bu dönemde dikkat çeken önemli tartışma başlıklarından biri, ilk iki halife olan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e yönelik değerlendirmelerdir. Zeyd b. Ali, bu iki şahsiyet hakkında olumsuz bir söylemi reddetmiş; onların hilafeti üstlenmelerini bir hata olarak değerlendirmekle birlikte, bu durumun onları küfürle itham etmeyi gerektirmediğini ifade etmiştir. Bu yaklaşım, Zeydiyye'yi özellikle İmamiyye gibi diğer Şîi gruplardan ayıran temel unsurlardan biri olmuştur.

3.2. İmamet Anlayışı

Zeydiyye'nin ayırt edici yönlerinden biri de imamet konusundaki özgün yaklaşımıdır. Bu anlayışa göre imamet, her ne kadar Ali-Fatıma soyuna mensup olmayı gerektirse de, bu mensubiyet tek başına yeterli değildir. İmam olacak kişinin aynı zamanda belirli niteliklere sahip olması gerekmektedir. Buna göre:

- İmam, Ali soyundan gelmelidir
- En faziletli (efdâl) kişi olması tercih edilmekle birlikte zorunlu değildir
- Daha az faziletli (mefdûl) bir kişinin imameti de meşru kabul edilebilir
- İmam, hakkını talep etmek üzere fiilen ortaya çıkmalı ve gerektiğinde silahlı mücadeleye girişmelidir (hurûc)

Bu yaklaşım, imameti ilahî tayin (nas) ve veraset temelinde ele alan diğer Şîi anlayışlardan ayrıldığı gibi, imametın belirlenmesini bütünüyle siyasî uzlaşya bırakan Sünnî yaklaşımdan da farklılaşmaktadır. Dolayısıyla Zeydî imamet teorisi, soy, liyakat ve siyasî aktivizmi bir arada değerlendiren özgün bir model ortaya koymaktadır.

3.3. Siyasî Hareketler ve Yayılma Süreci

Zeyd b. Ali'nin ölümünden sonra Zeydî hareket sona ermemiş, aksine farklı bölgelerde ve farklı liderler etrafında varlığını sürdürmüştür. Bu bağlamda özellikle oğlu Yahya b. Zeyd'in Horasan bölgesinde yürüttüğü faaliyetler dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra Abbasîler döneminde de çeşitli isyanlar ve siyasî hareketler aracılığıyla Zeydî düşüncenin etkisi devam etmiştir.

Zeydî hareketin etkili olduğu başlıca bölgeler arasında Medine, Kûfe, Basra ve Horasan yer almakta; bu merkezlerde Ehl-i Beyt taraftarlığı ile siyasî muhalefetin birleştiği görülmektedir. Bu süreçte Zeydiyye, başlangıçta dağınık ve sürekliliği sınırlı bir muhalefet hareketi iken, zamanla belirli bir toplumsal tabana sahip olan bir grup kimliği kazanmış; nihayetinde itikadî ve fikrî çerçevesi daha belirgin bir mezhep formuna dönüşmüştür.

Zeydiyye'nin teşekkülü, Zeyd b. Ali'den başlayarak yaklaşık bir asırlık süreçte tamamlanmıştır.

Zeyd'in isyanı şu temel ilkeleri ortaya koymuştur:

- Ehl-i Beyt'e bağlılık
- Zulme karşı mücadele (cihad)
- İmametın aktif olarak talep edilmesi (hurûc)

Bu dönemde önemli bir tartışma:

- **Ebu Bekir ve Ömer meselesi**

Zeyd'in görüşü:

- Onlar hakkında kötü konuşulmaz
 - Hilafeti almaları hata olabilir ama küfür değildir
- Bu yaklaşım, Zeydiyye'yi diğer Şîi gruplardan ayırır.

3.2. İmamet Anlayışı

Zeydiyye'nin en ayırt edici yönlerinden biri imamet teorisidir:

- İmam **Ali soyundan** olmalıdır
- Ancak **en faziletli (efdâl)** olmak şart değildir
- Daha az faziletli (mefdûl) biri de imam olabilir
- İmam **kılıçla ortaya çıkmalı (hurûc etmelidir)**

Bu, Zeydiyye'yi hem Sünnî hem de diğer Şîi anlayışlardan ayırır.

3.3. Siyasi Hareketler ve Yayılma

Zeyd'in ölümünden sonra hareket devam etmiştir:

- Oğlu **Yahya b. Zeyd** Horasan'da mücadele etmiştir
- Abbasî döneminde çeşitli isyanlar sürmüştür
- Medine, Kûfe, Basra ve Horasan'da etkili olmuştur

Bu süreçte Zeydiyye:

- **Bir hareketten gruba,**
- Daha sonra **mezhep formuna** dönüşmüştür

4. Kelâmî ve Fikrî Gelişim

Zeydiyye'nin kelâmî ve fikrî açıdan sistematik bir yapıya kavuşması, büyük ölçüde Kasım b. İbrahim er-Ressî ile mümkün olmuştur. Erken dönemde daha çok siyasî bir hareket niteliği taşıyan Zeydî oluşum, bu aşamada teorik temelleri belirginleşmiş, itikadî ve kelâmî bir çerçeveye kavuşturulmuştur. Kasım b. İbrahim, mezhep esaslarını ilk defa sistematik biçimde ele alan ve bu esasları risaleler aracılığıyla ifade eden önemli bir düşünür olarak öne çıkmaktadır.

Kasım b. İbrahim'in en dikkat çekici katkılarından biri, Zeydî düşünceyi akıl merkezli bir temele oturtmasıdır. Bu çerçevede o, dinî meselelerin anlaşılmasında aklın rolünü vurgulamış ve bu yönüyle Mu'tezilî düşünceye yakın bir yaklaşım benimsemiştir. Nitekim onun görüşlerinde tevhid ve adalet ilkelerinin merkezi bir yer tuttuğu görülmektedir. Bu iki ilke, hem ilahî sıfatların yorumlanmasında hem de insan fiillerinin değerlendirilmesinde belirleyici olmuştur.

Kasım b. İbrahim'in kelâm anlayışında, insanın fiillerinde özgür olduğu ve dolayısıyla sorumluluğun bireye ait bulunduğu görüşü ön plana çıkmaktadır. Bu yaklaşım, cebrî anlayışa açık bir karşıtlık teşkil etmekte ve Zeydiyye'nin kader meselesinde daha özgürlükçü bir pozisyon benimsemesine imkân tanımaktadır. Ayrıca bu dönemde, Allah'ın sıfatları, fiillerin yaratılması ve ilahî adalet gibi konular sistematik bir biçimde tartışılarak Zeydî kelâmının temel çerçevesi oluşturulmuştur.

Bu bağlamda Kasım b. İbrahim dönemi, Zeydiyye'nin sadece siyasî bir muhalefet hareketi olmaktan çıkarak, belirli itikadî esaslara sahip bir mezhep kimliği kazanması açısından kritik bir kırılma noktasını temsil etmektedir. Dolayısıyla bu süreç, Zeydiyye'nin siyasî kökenlerinden kopmaksızın, kelâmî ve fikrî bir derinlik kazandığı dönüşüm aşaması olarak değerlendirilmelidir.

Zeydiyye'nin sistematik hale gelmesi Kasım b. İbrahim er-Ressî ile olmuştur.

Kasım b. İbrahim'in katkıları:

- Mezhep esaslarını sistemleştirmiştir
- Akılcı yaklaşımı öne çıkarmıştır
- Mu'tezile'ye yakın bir çizgi geliştirmiştir

Temel özellikler:

- Tevhid ve adalet vurgusu
- İnsan fiillerinde özgürlük (cebr karşıtlığı)
- Kelamî sistemleşme

Bu dönem, Zeydiyye'nin siyasî hareketten itikadî mezhebe dönüşüm sürecidir.

5. Zeydiyye İçindeki Fırkalar**Zeydiyye İçindeki Fırkalar**

Klasik makâlât ve milel-nihal literatüründe Zeydiyye'nin, farklı görüş ve yaklaşımlara sahip birtakım alt gruplara ayrıldığı görülmektedir. Bu tasnifler, mezhebin iç dinamiklerini anlamak bakımından önemli olmakla birlikte, söz konusu ayrımların her zaman sistematik ve kurumsallaşmış yapılar ifade etmediği de dikkate alınmalıdır. Nitekim erken dönem kaynaklarında Zeydiyye içerisinde öne çıkan başlıca kollar arasında Carûdiyye, Süleymaniyye ve Butriyye zikredilmektedir.

Bu gruplar arasındaki farklılıklar, temel olarak üç ana ekseninde yoğunlaşmaktadır. Bunlardan ilki, sahâbeye yönelik değerlendirmelerdir. Özellikle Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafeti meselesinde ortaya çıkan yaklaşımlar, Zeydî gruplar arasında belirgin ayrışmalara yol açmıştır. İkinci olarak imametin belirlenme yöntemi konusunda farklı görüşler geliştirilmiştir. İmametin nass, şûra veya fiilî mücadele (hurûc) ile belirlenmesi gibi meseleler, bu ayrımların merkezinde yer almaktadır. Üçüncü olarak ise teolojik yaklaşımlar, özellikle ilahî sıfatlar, insan fiilleri ve kader anlayışı gibi kelâmî konular, gruplar arasındaki farklılaşmayı derinleştirmiştir.

Bununla birlikte, söz konusu fırkaların her birini müstakil ve sistematik mezhepler olarak değerlendirmek isabetli görünmemektedir. Zira bu ayrımlar çoğu zaman, belirli şahıslar etrafında şekillenen ve sınırlı sayıda taraftara sahip olan fikir farklılıklarının yansıması niteliğindedir. Dolayısıyla Zeydiyye içerisindeki bu tasnifler, daha ziyade mezhep içi düşünsel çeşitliliği ifade eden alt eğilimler olarak değerlendirilmelidir.

Klasik kaynaklarda Zeydiyye farklı gruplara ayrılmıştır:

Başlıca fırkalar

- Carûdiyye
- Süleymaniyye
- Butriyye

Genel farklar:

- Sahabe hakkındaki görüşler
- İmametin belirlenme yöntemi
- Teolojik yaklaşımlar

Ancak bu ayrımlar çoğu zaman:

- Sistematik mezheplerden ziyade
- Fikir farklılıklarına dayalı küçük gruplardır.

6. Genel Değerlendirme

Zeydiyye, tarihsel süreç içerisinde başlangıçta siyasî bir hareket olarak ortaya çıkmış, ancak zamanla itikadî ve kelâmî boyutları belirginleşerek mezhepsel bir kimlik kazanmıştır. Zeyd b. Ali ile başlayan bu hareket, ilk aşamada Emevî yönetimine karşı geliştirilen bir muhalefet söylemi çerçevesinde şekillenmiş; ilerleyen dönemlerde ise sistematik düşünce unsurlarını bünyesine katarak daha kurumsal bir yapıya evrilmiştir.

Zeydiyye'nin temel karakteri, Ehl-i Beyt merkezli bir yaklaşımı benimsemekle birlikte, bu bağlılığı katı ve dışlayıcı bir doktrine dönüştürmemesinde kendini göstermektedir. Mezhep, imametin Ali-Fatıma soyuna ait olduğunu kabul etmekle beraber, diğer Şîî ekollerde görülen mutlak nas ve masum imam anlayışını benimsememiştir. Bu yönüyle Zeydiyye, daha esnek ve kapsayıcı bir imamet teorisi

geliştirmiştir. Ayrıca zulme karşı aktif mücadeleyi (hurûc) meşru ve gerekli gören yaklaşımı, mezhebin siyasî aktivizm boyutunu güçlü biçimde ortaya koymaktadır.

Bunun yanında Zeydiyye'nin kelâmî yapısında akılcı eğilimlerin belirgin olduğu görülmektedir. Özellikle tevhid ve adalet ilkeleri etrafında şekillenen düşünce sistemi, insan fiillerinde özgürlüğü esas alması bakımından Mu'tezilî etkiyi yansıtmaktadır. Bu durum, mezhebin itikadî meselelerde daha rasyonel ve dengeli bir çizgi benimsemesine imkân tanımıştır.

Bu özellikleriyle Zeydiyye, Şîî düşünce içerisinde özgün bir konumda yer almaktadır. Bir taraftan Ehl-i Beyt merkezli yapısını korurken, diğer taraftan imamet anlayışındaki esneklik ve sahâbe konusundaki daha ılımlı yaklaşımı sebebiyle İmamiyye'ye kıyasla daha açık bir perspektif sunmaktadır. Aynı şekilde, imametın tamamen siyasî uzlaşya dayandığını savunan Sünnî anlayıştan ayrılmakla birlikte, onunla bazı ortak zeminlerde buluşabilmesi, Zeydiyye'yi iki gelenek arasında nispeten yakın bir konuma yerleştirmektedir.

Dolayısıyla Zeydiyye, hem tarihsel kökenleri hem de doktrinel yapısı itibarıyla, İslâm düşüncesinde siyasî muhalefet ile kelâmî sistemleşmenin kesiştiği özgün bir örnek olarak değerlendirilebilir.

Zeydiyye:

- **Başlangıçta siyasî bir hareket** olarak ortaya çıkmış
- Zamanla **itikadî ve kelâmî bir mezhep** haline gelmiştir

Temel karakteri:

- Ehl-i Beyt merkezli ama aşırı olmayan
- Siyasî aktivizmi vurgulayan
- Akılcı ve nispeten ılımlı bir Şîî çizgi

Bu yönüyle Zeydiyye, Şîî düşünce içinde:

- **İmamiyye'den daha esnek**
- **Sünnîliğe daha yakın** bir konumda değerlendirilir.